

А.Є.Заяць *

МІСТА ВОЛИНИ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті з'ясовано, що з огляду на кращу захищеність, можливість професійного та кар'єрного зростання, більшу свободу у виборі і зміні професії, звільнення на певний час від плати податків, міський статус, який давав більше прав і свобод міста були притягальним магнітом для селян. Власники міст, зацікавлені в їх залюдненості, усіляко сприяли цьому. Останнє відбувалося трьома основними шляхами: природне відтворення, прослідкувати яке, зважаючи на стан джерел, практично неможливо; переселення до міст вільного населення; утечі селян до міст. Саме останній шлях поповнення міського населення був найкраще представленим у джерелах.

Ключові слова: Волинь, місто, залюднення, населення, утечі селян до міст.

Ранньомодерна Волинь була однією з найбільш заселених українських територій. Період XVI – першої половини XVII ст. був часом як розвитку вже існуючих, так і масової появи нових міст. Для кожного міського поселення актуальною була проблема поповнення чисельності його населення. Це було зумовлено, насамперед, об'єктивними причинами: татарськими нападами, пошестями, високою загальною смертністю людей тієї доби. Власники міст бажали збільшення чисельності населення з цілком зрозумілої причини – це були нові робочі руки і платники податків.

Поза всяким сумнівом, місто тогочасною людністю сприймалося як центр не лише торгово-економічний, але й культурний, духовний. Місто притягувало до себе як магніт. Тут було більше шансів для професійного і кар'єрного зростання; воно захищало незрівнянно краще від небезпеки татарських нападів; статус міщанина давав більше прав і свобод – словом, усе це сприяло тому, що багато хто з посполитого люду мав бажання стати мешканцем міста¹.

Стосовно джерел поповнення населення міст, то можна виділити три основних його складові: природне відтворення, переселення й утечі до міст. Щодо першого, то стан джерельної бази не дозволяє достеменно з'ясувати це питання, оскільки переписів населення у сучасному розумінні тоді не велося. Тогочасні люстрації та інвентарі міських поселень мало що можуть допомогти, хоча по окремих містах (Заслав, Красний Корець, Межиріччя) збереглися інвентарі за ряд років.

Більше даних збереглося про переселення і втечі до міст. Вже саме існування міста провокувало притік до нього нових мешканців. Особливо це стосувалося

* Заяць Андрій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені І.Франка
E-mail: andrij_zajac@yahoo.com

¹ У цій статті вдаємося до певного спрощення, умовно ставлячи знак рівності між міщанами й мешканцями міст, оскільки з'ясування цієї проблеми для даного регіону, що має багато підводних каменів, потребує окремого дослідження.

щойно локованих приватних міст, у привілеях яких досить часто новоприбулі отримували певну (зазвичай від 10 до 30) кількість років так званої «воли», упродовж якої вони не сплачували податків². На думку дослідників, переходи та втечі до міст були характерним явищем тієї доби і сприяли розвитку міст³.

Переселення до міст було бажаним як для самих міст так і для його власників (магнатів) чи розпорядників (старост у королівських містах), однак цей процес мав бути легітимним. Формально у містах могли оселятися лише особисто вільні люди. У більш як тридцяти локаційних привілеях містилося застереження, щоб міста осаджувалися вільними людьми⁴. Однак досягнути цього на практиці було проблематично – міста виростили як «гриби після дощу» і наповнити їх лише вільними людьми було майже нереально. Джерела частково підтверджують цю думку, оскільки надзвичайно рідко трапляються документи, які свідчать, що власники відпускали своїх підданих, даючи так звану «вольную». Зрештою, таке звільнення краще було б назвати викупом, оскільки без матеріального зиску для себе власник навряд чи відпустив би підданого. Так було в 1594 р., коли власник села Ключна Іван Ключський перед членами луцького гроду заявив, що позвав до суду троцького каштеляна Олександра Пронського, до чийого містечка Берестечка втік його підданий Іван Тимошевич. Але, як з'ясувалося, останній зумів домовитися зі своїм власником, «вчинивши досит», і І.Ключський заявив, що звільняє його від свого підданства та оголошує на «вічні часи» вільним⁵.

Очевидно, що не без фінансових затрат отримав звільнення від підданства і луцький міщанин Іван Нагай. Його колишній власник Микола Хрїницький перед луцьким гродом засвідчив, що І.Нагай ще з молодих літ, відійшовши (це слово делікатно замінило, мабуть, інше – утік) до Луцька, тут мешкав, а тепер через «добрих людей» звернувся до нього з проханням увільнити від підданства його з дружиною і дітьми, що М.Хрїницький і вчинив, видавши йому відповідний лист зі своїм підписом і печаткою. Було це в 1603 р., але у 1618 р. цей лист був облятований у луцьку гродську книгу⁶.

² Див.: *Aleksandrowicz S.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – Т. XXVII. – Warszawa, 1965. – S.44; *Jarmolnik W.* Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Uniji Lubelskiej 1569 roku // *Przegląd Historyczny.* – Т.73. – Warszawa, 1982. – Z.1/2. – S.40; *Szczygiel R.* Początki miasta Lewartowa na tle rozwoju miast prywatnych w Polsce XVI w. // *Lubartów*, 1983. – S.47; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S.291.

³ *Копытский З.Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Минск, 1966. – С.40–4; *Крикун М.* Кам'янецькі земські книги про міграції населення на українських землях у першій половині XVII ст. // *Його ж.* Подільське воеводство у XV–XVIII ст.: Статті і матеріали. – Л., 2011. – С.341–347; *История украинского селянства.* – Т.1. – К., 2006. – С.159–163; *Город средневековой цивилизации Западной Европы.* – Т.1: Феномен средневекового урбанизма. – Москва, 1999. – С.198; *Historija chłopów polskich.* – Т.1. – Warszawa, 1970. – S.309; *Zientara B., Mączek A., Ihnatowicz I., Landau Z.* Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939. – Warszawa, 1988. – S.158.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Кн.35. – Л.284; Кн.38. – Л.16 об., 17 об., 76 об., 219 об., 229, 249, 250 об., 342, 444; Кн.49. – Л.32 об.; Кн.191. – Л.98 об., 161, 234 об.; Кн.193. – Л.67, 102; Кн.195. – Л.21, 215, 311 об.; Кн.202. – Л.85; Кн.209. – Л.85 об.; Кн.210. – Л.120 об.; Кн.216. – Л.48.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.171–171 зв.

⁶ Там само. – Спр.109. – Арк.78 зв. – 79.

Подібна ситуація була з володимирським міщанином Дмитром Шарапою. Шляхтич Олександр Лагодовський у листі на його звільнення зазначив, що цей підданий прийшов до Володимира замолоду, ще за життя його батька, і нібито з його згоди. Справи Д.Шарапи у місті пішли добре і він став цехмістром ковальського цеху та лавником. Причину появи листа на звільнення від О.Лагодовського (хоча неначе вже був такий лист від його батька) прояснює зазначений нижче фрагмент з документа. До О.Лагодовського з таким проханням звернулися бурмистри, райці та знатні міщани Володимира з огляду на «засидження давності». Тобто, радше ніякого звільнення від батька О.Лагодовського новоспечений міщанин не мав, але цей момент у згаданому листі максимально згладили. Цікавим є і те, що шляхтич від свого імені та потомків під закладом 500 злотих обіцяє не порушувати даного ним листа. Більше того, якби він це зробив, то Люблінський трибунал має його банітувати. Лист, окрім О.Лагодовського, засвідчили ще троє шляхтичів⁷.

Те, що шляхта неохоче відпускала на волю своїх підданих засвідчує такий випадок. Луцький возний Іван Марецький у липні 1612 р. побував у с. Огавчичах у дворі шляхтича Івана Козинського і від імені колишніх його підданих Остапа, його дружини Палажки й матері Пології запитував, чи дійсно він звільнив їх від підданства? Шляхтич це підтвердив, заявивши, що вони вільні та можуть іти куди хочуть, але при собі він залишив їхнього сина Мися, бо той загубив його палаш. Тоді мати хлопця витягнула з-під кожуха той палаш і дала возному, а останній передав його шляхтичеві, просячи відпустити дитину. Однак І.Козинський, узявши палаш, відмовився відпустити хлопчика, що може свідчити про бажання або отримати якусь додаткову винагороду, або спробувати втримати в орбіті свого впливу відпущених батьків⁸.

Ще один законний шлях потрапляння селян до міст і поповнення міщанських лав – це відпускання власниками селян, які займалися ремеслом або мали до нього схильність, до своїх же міст. Такий перебіг цілком логічний, однак, на жаль, не відбитий у джерелах.

Певну (де більшу, де меншу) частину населення міста становили такі загалом вільні категорії населення, як замкова обслуга, козаки, духівництво, євреї. Останні були на особливому становищі – уважалися вільними людьми⁹ і могли поселитися в королівських містах, а у приватних – із дозволу власника. Так само вони вільно могли відходити з міст (принаймні опрацьований джерельний матеріал не фіксує жодного випадку втечі євреїв з сіл чи міст). За даними О.Барановича, чисельність євреїв у волинських містах коливалася від 3% до 50%¹⁰.

Якщо природний приріст населення та легальне переселення до міст відігравали важливу роль у життєдіяльності міських осередків, то не менш важливе значення мали втечі, переманювання, викрадання та насильницьке

⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.1284–1285 зв. (1625 р.).

⁸ Там само. – Спр.93. – Арк.873–873 зв.; Спр.99. – Арк.366–367.

⁹ Бершадский С.А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии: 1388–1569 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.227–228.

¹⁰ Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – Москва, 1959. – С.106.

переселення до міст. Тогочасні джерела, передовсім книги судово-адміністративних установ, зберегли досить багато свідчень про втечі селян як форму соціального протесту та намагання останніх знайти кращі умови життя. Утікали здебільшого до інших сіл, з огляду на звичний спосіб життя та заняття, але досить багато селян утікали і до міст. Вище вже мовилося про те, що в містах вони мали більше шансів до своєї реалізації і надію отримати свободу, або довготривалу «волю» у приватних містах. Утікали як поодинокі селяни, так і сім'ї, а часом досить значні групи селян. У другій половині XVI ст. селяни-втікачі неодноразово прибували до Берестечка¹¹. У 1568 і 1579 рр. по одній сім'ї осіли у Торговиці¹². Двічі у 1578 р. зафіксовані втечі селян до щойно локованого Мосора¹³. По одній сім'ї втікачів у 1593 р. поповнили Торчин, а в 1599 р. – Рожиці¹⁴. По дві родини осіли в Бережниці (1610 р.) та Корці (1624 р.)¹⁵. Трьома сім'ями поповнилися Горохів (1614 р.) і Кунів (1620 р.)¹⁶. Але неодноразово села покидали цілими групами. По десять родин знайшли притулок у Корці (1613 р.)¹⁷, Тайкурах (1620 р.)¹⁸. У 1620 р. до містечка Новий Острів (Вишеньки) прибули 11 родин із с. Боратина і 9 – з с. Литви¹⁹. Із маєтностей Михайла Мишки-Варковського (села Варкович, Молодове, Крилова, Застав'я) до м. Верхів упродовж 1584–1585 рр. утекла рекордна кількість родин – 69²⁰.

Нерідкими були втечі селян до юридик у королівських містах. Є підстави припускати, що ще наприкінці XV – на початку XVI ст. притік населення до юридик був відносно вільним. На таку думку наводить скарга вінницьких зем'ян на старосту Федора Сангушка (1546 р.), в якій вони заявили, що раніше старости не забороняли приймати їм людей до своїх маєтків у Вінниці²¹. У 1581 р. Гнівош Стрижовський свідчив, що при пожежі вінницького замку згоріли привілеї. Один з них (дата не вказана) – обивателям Брацлавського воеводства на вільне проживання шляхти і їх підданим у Брацлаві й Вінниці. Останні звільнялися від юрисдикції старост, але залучалися до будівництва мостів і виконання повинностей з оборони замку²². Під час люстрації 1616 р. у Володимирі зафіксовано 40 шляхетських дворів, в яких перебувала різна кількість підданих – від 7 до 42²³. У 1584 р. до маєтку Миколи Лисаковського

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.495 зв. – 496 (1566 р.); Спр.38. – Арк.620, 669 зв. (1590 р.); Спр.40. – Арк.276–276 зв. (1592 р.); Спр.44. – Арк.431–431 зв. (1593 р.); Спр.45. – Арк.403, 879 зв. – 880 (1594 р.); Спр.48. – Арк.462 зв., 482 зв. (1595 р.); Спр.61. – Арк.317 зв. – 318 (1600 р.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.160 зв. – 161 (1593 р.).

¹² Там само. – Спр.10. – Арк.148; Спр.20. – Арк.306.

¹³ Там само. – Спр.18. – Арк.353–354; 724–725.

¹⁴ Там само. – Спр.44. – Арк.125; Спр.57. – Арк.639 зв.

¹⁵ Там само. – Спр.87. – Арк.25; Спр.118. – Арк.358 зв.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Ч.6. – Т.1. – К., 1883. – С.615–617.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.656 зв.; Спр.117. – Арк.960 зв. – 961 зв.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teki arabskie. – Sygn.537/1 – K.45–46.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.234 зв.

¹⁹ Там само. – Спр.97. – Арк.76 зв. – 77.

²⁰ Там само. – Спр.36. – Арк.318–318 зв., 592 зв. – 593 зв.

²¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.30. – Л.156.

²² Там же. – Кн.195. – Л.330 об. – 332.

²³ ЦДІАК України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.224–226.

у Володимирі прибуло дві сім'ї з с. Божанка²⁴. У 1593 р. збігли селяни осіли у дворі Михайла Оранського²⁵. Приймали втікачів у Володимирі двори князів Януша Вишневецького (1624 р.), Олександра Заславського (1625 р.), Домініка Заславського (1641 р.)²⁶. Князь Роман Сангушко на Михайлівському передмісті Володимира (1570 р.) мав 29 будинків підданих і ще 4 стояли порожніми²⁷. Оселялися селяни і в церковних юридиках. Так, у 1595 р. із с. Калусів до маєтку церкви Св. Іоанна у Володимирі втекли дві сім'ї²⁸.

Селяни не лише самі втікали у міста. Непоодинокими були випадки переманювання їх власниками міст. У 1610 р. луцький підсудок Андрій Загоровський скаржився на княгиню Магдалену Сокальську за переманювання її слугами селян скаржника з с. Смердина до м. Сокола²⁹. У 1572 р. волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, своєю чергою, скаржився на князя Василя-Костянтина Острозького, який переманив із його села Варкович трьох селян-ремісників: ткача, сідляра і лучника. Вони йшли до міста Костянтинова, але слуги М.Мишки-Варковського зуміли їх перехопити і в одного з селян знайшли лист князя, в якому він просив шляхту безмитно пропускати цих селян (в листі вказані їх імена – своєрідний іменний документ) через свої маєтки і не затримувати їх, а він, зі свого боку, обіцяє віддячити їм за це³⁰. Цей документ певною мірою можна назвати унікальним (хоча таких, очевидно, було немало), оскільки нічого подібного більше не вдалося виявити.

Не гребували магнати у справі поповнення населення своїх міст і так званим «викоченням» – тобто викраденням, коли селян забирали силоміць. Особливо цим «уславився» князь Василь-Костянтин Острозький. У 1575 р. М.Мишка-Варковський заявив, що дубенський війт Василь із міщанами та слугами князя вночі викрали з його села Молодави дві сім'ї і доправили їх до Дубна³¹. Того ж року литовський стольник Микола Дорогостанський свідчив, що дубенський урядник Якуб Людецький із міщанами та князівськими слугами викрали з його села Дорогостаїв багатьох селян³². У травні 1575 р. заславський намісник Василь Копоть скаржився на берездівського урядника Прокопа Мервицького, який із наказу князя, узявши війта Потапа Остаповича, міщан і слуг, здійснив збройний наїзд на с. Семаки, забравши чотирьох бояр та всіх селян (возний свідчив про 24 порожніх хати)³³. У липні 1575 р. той же В.Копоть скаржився, що згаданий берездівський урядник «викотив» із сіл Меречівки, Корчика, Бачманівки 22 сім'ї, переселивши їх до Берездова³⁴. У 1616 р. Микола Свенцицький оскаржував дії степанського бурграбія Семена Кмити, який, за наказом князя Януша Острозького, із козаками, боярами та

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.429–429 зв.

²⁵ Там само. – Спр.27. – Арк.42.

²⁶ Там само. – Спр.60. – Арк.500 зв., 841–843 зв.; Спр.80. – Арк.1086 зв. – 1089.

²⁷ Там само. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.327–327 зв.

²⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.513–514.

²⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.157 зв.

³⁰ Там само. – Спр.13. – Арк.430.

³¹ Там само. – Спр.15. – Арк.312 зв.

³² Там само. – Арк.371–371 зв.

³³ Там само. – Арк.186 зв. – 187 зв.

³⁴ Там само. – Арк.342.

стрільцями «викотив» з його села Кам'янки 12 сімей, переселивши їх до міста Степаня³⁵.

Міська влада і власники міст робили все, щоб затримати у себе втікачів, натомість ті, від кого вони втекли, докладали різних зусиль, аби повернути своїх підданих. На сторожі скривджених шляхтичів стояв закон. Конституція 1588 р. передбачала компенсацію в розмірі 500 гривень за кожну збіглу сім'ю³⁶, але протилежна сторона намагалася всіляко уникнути цього, зволікаючи, відкладаючи розгляд справи до Люблінського трибуналу, шукаючи найменших юридичних зачіпок, аби вийти «сухою з води».

У 1567 р. князь Дмитро Козека заявив, що звертався до володимирського вїйта Максима Лудовича з приводу втечі до міста двох його підданих. Вїйт призначив йому розгляд справи на 28 травня, але того дня справу не розглядали і перенесли її на 4 червня. Однак і цього разу на суд вїйт представив лише одного збіглого та доводів князя слухати не захотів³⁷. У 1573 р. урядник м. Муравиці Ян Гусинський на вимогу дорогостайського урядника Антона Коханського повернути збіглих селян заявив, що йому важко вчинити справедливість, адже він не знає, чи є вони в маєтку його пана³⁸.

У липні 1601 р. Гнівош Гулевич Дрозденський скаржився на луцького єпископа Кирила Терлецького, позаяк з його церковного містечка Рожищ не хотіли видати сім'ю втікачів, які ще 1598 р. осіли в місті. Уповноважений К.Терлецького заявив, що позов єпископу поданий неправильно, оскільки Рожище є містом привілейованим (тобто наділеним маґдебурзьким правом) і звертатися потрібно було до вїйта і райців. Судді відхилили таке твердження, тоді уповноважений єпископа зажадав дозволити перенести розгляд справи до Люблінського трибуналу, але і це прохання судді не задовольнили. Суд прийняв рішення, аби двоє людей з луцької капітули присягнули, що збігла родина є дійсно їхньою дідичною, однак захиснику К.Терлецького такий вердикт видався неприйнятним і він просив дозволу апелювати до Люблінського трибуналу³⁹, що суд дозволив і чим справа затягнулася на невизначений час.

Місяць по тому на К.Терлецького скаржився Олександр Загоровський, адже ще в 1599 р. до Рожищ утекли дві родини його підданих. Уповноважений єпископа Сасин Русинович Берестецький спробував перенести розгляд справи до Люблінського трибуналу, однак судді прийняли аналогічне попередньому рішення – присягнути двом членам луцької капітули, що збіглих у місті немає, як твердив уповноважений⁴⁰.

Інколи, як привід відкласти справу, оскаржена сторона використовувала спробу поставити під сумнів володіння скаржником селом чи підданими. Так було з Миколаєм Удрицьким, який у травні 1601 р. мав одразу дві судові справи. Одну – з князем Василем-Костянтином Острозьким, до щойно

³⁵ Там само. – Спр.69. – Арк.18 зв.

³⁶ Volumina constitutionum. – Т.ІІ: 1550–1609. – Vol.2: 1587–1609 / Do druku przygot. St.Grodziski. – Warszawa, 2008. – S.86.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.239 зв.

³⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90–91.

³⁹ Там само. – Ф.25 – Оп.1. – Спр.63. – Арк.40–41.

⁴⁰ Там само. – Арк.148–148 зв.

заснованого міста якого Олександрії (Першків Міст) втекли у 1599–1601 рр. із с. Гостинного 10 його сімей. Другу – з Юрієм Кірдеєм Мильським, до чийого містечка Мильська втекли дві родини скаржника з того ж села. Уповноважені обох оскаржених сторін поставили під сумнів належність села Гостинного Миколаєві Удрицькому, але останній висловив готовність скласти щодо цього присягу і суд цим задовольнився. Уповноважені князя і Ю.Кірдея Мильського, аби затягнути справу, домагалися передачі її до Люблінського трибуналу, що в підсумку їм і вдалося⁴¹.

У серпні 1601 р. равський каштелян Вавринець Третинський заявив, що з його села Згуйня у 1600–1601 рр. втекло 4 родини до міста Рівного, власником якого був князь Василь-Костянтин Острозький. Справу В.Третинського провадив уповноважений Миколай Чарноцький, якого вповноважений князя Криштоф Гуйський звинуватив у неосілості, і через це просив увільнити його патрона від позову. М.Чарноцький це заперечив, заявивши, що є осілим і вже не раз виступав у суді. Останній став на бік М.Чарноцького, а К.Гуйський просив суддів подати апеляцію до Люблінського трибуналу (це було дозволено), аби затягнути справу⁴².

Окрім зволікань, юридичного крутіства та банальної відмови видати втікачів міська влада та власники/зверхники міст старалися, якщо була така можливість, нормативно обґрунтувати невідачу колишніх селян. Вдалося зафіксувати досить багато випадків, коли власники міст без більших пояснень просто відмовляли у видачі втікачів⁴³. Але досить цікавими є ситуації, коли міські власті пробували юридично обґрунтувати свою правоту. Так було у 1620 р., коли від холмського підсудка Фрідріха Підгородецького з с. Верби втекла сім'я до м. Володимира. Війт Юрій Будзишевський, бурмистр і райці не виявили бажання їх віддати. Вони доклали максимум зусиль, щоби законним шляхом утримати селян. Гродський суд на скаргу відреагував таким чином: або видати втікачів, або заплатити штраф у 500 гривен. Однак міщани не розгубились і заявили, що: а) позов був вручений не за правилами, оскільки возний вручив його не в руки війтові, або в його маєтності, а даний був лентвійтові на ринку; б) справа розглядалася одразу в гродському суді, а мала б спочатку вирішуватись у міському. У результаті цього суд звільнив міських урядників від цього позову⁴⁴.

Показовий випадок стався з кременецьким земським суддею Антонієм Яловицьким, який звернувся до луцького війтівського суду з проханням повернути його підданого Труша Воловачевича. У ході справи з'ясувалося, що А.Яловицький купив с. Суха Воля у князя Юхима Корецького, а той у 1577 р. дав «вільну» Трушу Воловачевичу. Війт Марко Жоравницький попросив А.Яловицького показати інвентар підданих купленого села, а коли той відмовився, то війт заявив, що, згідно з нормами Литовського статуту

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.34–36, 41 зв. – 43 зв.

⁴² Там само. – Арк.211–213.

⁴³ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.29–30 зв.; Спр.114. – Арк.172 зв. – 173 (Кременець, 1630, 1642 рр.); Спр.63. – Арк.299–299 зв. (Шепетівка, 1619 р.); Ф.11. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.115 зв. – 116 (Котельня, 1585 р.).

⁴⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.956–958.

1566 р. (артикул 29, розділ III), шляхетські піддані, які прийшли до королівських міст, купили нерухомість і перебували в місті шість і більше років, вийти не повинні видавати⁴⁵. У Румянцевському списку II Литовського статуту (інша назва списку – Василя Усовича) текст артикулу звучить по-іншому⁴⁶. Такий самий текст дає Волинський (інша назва – Адама Залуського) список⁴⁷. Почаївський список, на жаль, неповний – є тільки початок артикулу⁴⁸, а от Луцький і так званий список Матиса Савицького дають ідентичний текст артикулу⁴⁹.

Подібна історія сталася 1585 р. у Володимирі, коли вийт Михайло Дубницький та бурмистри відмовили князеві Романові Сангушку видати збіглих від нього селян із с. Михайлівці, покликаючись теж на шість років засидження згаданого артикулу⁵⁰. У III Литовському статуті з цього приводу було зазначено, що селяни-втікачі, які прожили в місті 10 років і мали нерухомість, не підлягали видачі, але повинні були відкупитися грішми⁵¹. У 1575 р. Михайло Коритенський вимагав від базалійського намісника Андрія Хоецького видачі збіглого з с. Коритного Євпаша Куцевича. Намісник викликав втікача і питав, коли й від кого він пішов. Євпаш чемно визнав, що М.Коритенський був його паном, але він пішов від нього 15 років тому, і пан його ніколи не поминався, а отже він «засидів» 10 років і є вільним, тим більше, що до Базалії він прийшов не від М.Коритенського безпосередньо, а з маєтку князя Богуша Корецького. Намісник і вийт Петро Лось відмовилися видавати втікача⁵².

Непоодинокими були випадки, коли вимога віддати втікачів не закінчувалася простою відмовою, а ті, хто їх поминався, стикалися зі збройним опором і зазнавали словесних образ та побиття. Так, у 1587 р. Андрій Сенковський, від якого втекло декілька родин до м. Четвертні, скаржився в гродський суд, що коли він зі слугами приїхав до міста за підданими, то вийт Радко Мисечич і священник збунтували міщан, які ображали його і слуг спочатку словесно, а далі ще й побили їх⁵³. Подібні ситуації зафіксовано щодо Вижви (1577 р.)⁵⁴, Киликієва (1594 р.)⁵⁵, Володимира (1570 р.)⁵⁶, Рожищ (1569, 1573 рр.)⁵⁷, Торговиці (1573, 1588 рр.)⁵⁸,

⁴⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1177 зв.

⁴⁶ *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* – Кн.23. – Отд.П. – Москва, 1855. – С.57 (тут ідеться про «засидження» десяти років).

⁴⁷ Національний музей у Львові. – Відділ рукописів. – Ф. «Латинські рукописи». – Спр.977. – Арк.50 зв.

⁴⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛННБУ). – Відділ рукописів. – Ф.9. – Спр.15. – Арк.12 зв.

⁴⁹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф.Мел. м-П/120. – Арк.75–76; Ф.8. – Спр.1629/178. – Арк.14.

⁵⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.198. – Л.184–186.

⁵¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.3. – Кн.2: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Одеса, 2004. – С.108.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.39–39 зв.

⁵³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.279 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.87 зв.

⁵⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.262–263.

⁵⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.20 зв. – 21.

⁵⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.245^a – 245^a зв.; Спр.14. – Арк.36–36 зв.

⁵⁸ Там само. – Спр.14. – Арк.111; Спр.33. – Арк.106 зв., 114–115.

Осницька (1648 р.)⁵⁹. Удалося виявити випадок, коли збіглих до містечка Киселина селян було віддано лише тоді, коли до міста прибув володимирський підстароста Олександр Курцевич із посполитим рушенням Володимирського повіту (1580 р.)⁶⁰.

З огляду на те, що від утеч підданих не був ніхто застрахований, то шляхта інколи укладала угоди про повернення втікачів. Так було у жовтні 1579 р., коли через приятелів угоду уклали князь Матис Воронецький і Михайло Харленський і лише у випадку порушення котроюсь зі сторін домовленостей, вони могли звертатися до гродського суду⁶¹. Подібна угода в 1547 р. була укладена між князем Кузьмою Заславським і княжною Беатою Острозькою, яка, правда, усе ж її порушила⁶², а в 1592 р. – між Томашем і Олексієм Білецькими та князем Янушем Острозьким⁶³. У 1611 р. полюбовно вирішили справу князь Василь-Костянтин Острозький та Іван Гулевич Воютинський, піддані якого втекли до князівського міста Киселина⁶⁴. Прагнення селян до волі було настільки сильним, що коли в 1600 р. збігло до м. Паволочі від Григорія Колмовського селянина Івана Обиходовича віддали його панові, то селянин учинив самогубство, заявивши, що воліє «умерети нижли в неволи быт у пана Колмовского»⁶⁵.

Джерела засвідчують, що обидві сторони у судових суперечках старалися уникати присяги. Так було у 1579 р., коли Іван Єло Букоємський, вимагаючи повернути свого селянина, котрий утік до м. Торговиці, готовий був присягою підтвердити свої твердження, але, не допускаючи цього, торговицький урядник Стефан Сербин видав утікача⁶⁶.

Щодо переходів міщан з одного міста до іншого, то за рідкими винятками⁶⁷, це теж були втечі, оскільки відомі десятки випадків, коли власники прагнули повернути своїх міщан. Судовими справами завершилися переходи міщан із Тучина до Білок (1625 р.)⁶⁸, з Райгородка до Брехова (1625 р.)⁶⁹, з Ляховець до Острога (1630 р.)⁷⁰, з Орлея до Кунева (1620 р.)⁷¹, з Турчинівки до Шершнева (1645 р.)⁷², з Білополя до Вчорайшого, Триліс і Карабчева (1611 р.)⁷³, з Бердичова до Карабчева (1617 р.)⁷⁴. На жаль, приходили не лише до міст, але й зафіксовано відходи з міст, зокрема й до сіл. У 1577 р. кілька

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.249. – Арк.373–376 зв.

⁶⁰ Там само. – Спр.21. – Арк.426 зв.

⁶¹ Там само. – Спр.20. – Арк.387.

⁶² Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Т.4. – Lwów, 1890. – S.526.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.47 зв., 102 зв.

⁶⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.117 зв. – 118 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр.61. – Арк.113.

⁶⁶ Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.410 зв. – 411.

⁶⁷ Деякі наприкінці XVI – на початку XVII ст. переселилися з м. Потелич (Белзьке воеводство) і стали луцькими міщанами Василь Федорович і Гаврило Іванович (див.: Там само. – Спр.103. – Арк.260).

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.45.

⁶⁹ Там само. – Арк.80–80 зв.

⁷⁰ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.289–289 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1041.

⁷² ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.4104. – №1. 285.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.124.

⁷⁴ Там само. – Спр.7. – Арк.582.

міщан з Берестечка переселилися до маєтків Валеріана Пудловського і Яна Жоравницького⁷⁵, а у 1618 р. з м. Серкизова до с. Осмиголович теж переселилася міщанська родина⁷⁶.

Покидали міста здебільшого через скрутні умови проживання, зловживання урядників та власників. Так було у Білогородці (1602 р.)⁷⁷, Новому Заславі (1609 р.)⁷⁸, Закриничому (1612 р.)⁷⁹, Рожищах (1635 р.)⁸⁰. Інколи причиною відходів міщан називалися жовнірські «лежі»: Мильськ (1635 р.)⁸¹, Локачі (1635 р.)⁸².

І все ж, безумовно, переважав процес притоку нових мешканців до міст, яких часто називали «новинками»⁸³. До того ж цей процес був досить бурхливим, інтенсивним і, що важливо, стабільно постійним. Разом із природним процесом відтворення це давало можливість розвитку міст, концентрації в них вільних (у королівських) і вільніших, порівняно з селянами (у приватних), мешканців-міщан.

⁷⁵ Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.76, 78.

⁷⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.935–938 зв.

⁷⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – АРК). – Archiwum Sanguszków. – Sygn.59/1. – К.55; Sygn.59/2. – К.4.

⁷⁸ Ibid. – Sygn.64/2. – К.12.

⁷⁹ Ibid. – Sygn.64/4. – К.9.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.667 зв.

⁸¹ Там само. – Арк.641 зв.

⁸² Там само. – Арк.646.

⁸³ АРК. – Archiwum Sanguszków. – Sygn.64/9. – К.17 (Красний Корень, 1625 р.); Sygn.64/10. – К.13 (Новий Заслав, 1625 р.); Sygn.64/10. – К.10; Sygn.64/10^a. – К.74 (Шепетівка, 1625 р.); Sygn.64/11. – К.36 (Шепетівка, 1632 р.); ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф.91. – Спр.39/1. – Арк.35 зв., 57 зв., 115 зв. (Кузьмин, Красилів, Степань, 1615 р.); Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Rkps.3669/ II. – К.318 v., 364 v., 375 v. (Звягель, Полонне, Баранівка, 1620 р.); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Pudło 10. – №349. – К.45 (Сульжин, 1617 р.).

The article shows that the towns of the Volyn' were an attractive magnet for peasants due to the better security, the possibility of personal and career development, the tax exemptions for a certain period of time and the burgher status that gave more rights and freedoms. The town owners were interested in populating of their towns, and did the best they could to promote this process. There were three main settlement patterns: natural reproduction, which can hardly be traced because of a lack of sufficient primary sources; migration to the towns of free people; peasants' escapes to towns. In fact, the last way of replenishing the urban population was the most visible in the sources.

Keywords: Volyn', town, replenishment population, population, escapes farmers to towns.

